

Специфіка функціонування часових форм дієслова в художньому мовленні Євгена Гуцала

У статті розглядаються транспозиційні вияви часових форм дієслова, що є одним із визначальних стилістико-граматичних чинників у мовотворчості письменника.

Ключові слова: категорія часу дієслова, транспозиція, темпоральність.

В статье рассматриваются транспозиционные процессы в системе временных форм глагола, выступающие одним из определяющих стилистико-грамматических факторов в художественной речи писателя.

Ключевые слова: категория времени глагола, транспозиция, темпоральность.

The article deals with transpositional expressions of the verb tense forms, which is one of the main stylistic and grammatical factors in linguistic creativity of the writer.

Key words: the verb category, transposition, temporality.

Час нерозривно пов'язаний із рухом, процесом, розгортанням, розвитком, становленням. Категорія дієслівного часу – одна з центральних власне-дієслівних граматичних категорій, семантичний зміст якої визначається як відношення реальної дії або реального процесу чи стану до моменту мовлення [2, с. 250] – у сучасній українській мові характеризується трирівневою системою реалізації: теперішній, минулий (і давноминулий), майбутній. "Час – граматична категорія дієслова, що виявляє себе в особових утвореннях – переважно дійсного способу, – відносячи дію або стан до моменту мовлення (теперішній час), вказуючи на те, що вона відбувалася до моменту мовлення (минулий і давноминулий часи), чи на те, що її здійснення почнеться після моменту мовлення (майбутній час)" [1, с. 219], наприклад: **Летить і летить, сіється, стелиться, припадає, падає** – оце біле тремтіння снігу, оцей незрозумілий спокій [5, т. 1, 1996, с.147] – теперішній; ...поїзд мій **прибув** на станцію опівночі, **почмихав, кашлянув** парюю, й **посунули** в темряву напівосвітлені вагони... [5, т. 1, 1996, с.112] – минулий; **Та знову народиться** небо на дні колодязя, **знову засяє, знову пробудить** найхімерніші ілюзії... [5, т. 1, 1996, с. 287] – майбутній.

Усі часові форми, крім свого основного (категорійного, абсолютного) значення, можуть набувати переносного (відносного). Суть такої транспозиції полягає в тому, що у відповідних контекстах часові форми втрачають свої первинні категорійні функції і вживаються у вторинних значеннях. Морфологічні показники часу є визначальними для основного (інваріантного) значення, вони не репрезентують усіх потенційних можливостей форми слова, тому переносне вживання часових форм реалізується і виявляється як мінімум у складі синтаксичної конструкції.

Транспозицію вважають одним із засобів актуалізації граматичної форми [3, с. 169], акцентуючи на тому, що вона відрізняється особливою експресивністю. Транспозиційні граматичні форми увиразнюють мову художніх творів, сприймаються як емоційно марковані варіанти у зіставленні з немаркованими еквівалентами.

Функціональна транспозиція часових дієслівних форм як стилістично-зображальний прийом активно використовується у художніх текстах Євгена Гуцала.

Теперішній час, який виступає центром категорії часу, абсолютне значення якого виражає відношення дії або стану до моменту мовлення, виявився найбільш підвладним семантичним модифікаціям, зміщенням. Так, теперішній час часто використовується для відображення подій, що відбулися в минулому, наприклад: *Тягнеш ті дрова, тягнеш, а вони такі важкі, що аж заплачеш було* [4, т. 1, 1987, с. 63]; *По вощаних руках, бувало, лазять оси чи мухи, та Чолій зовсім не чує їх, сидить погордний* [4, т. 2, 1987, с. 30] – дієслова вжиті у формі теперішнього часу, а контекст відносить дію до плану минулого. Співвіднесеність подій із минулим підкреслюють обставинні слова, семантика яких пов'язана з минулим (*вчора, в дитинстві, колись, якось-таки, торік*): *Якось-таки збирається і йде до контори* [4, т. 1, 1987, с. 77]. Підсилюється значення минулої дії також вставними словами *було* (не дуже далека ретроспектива) або *бувало* (дальша ретроспектива) [11, с. 722], які, поєднуючись із формами теперішнього часу, створюють у повідомленні модальний план розповіді-спогаду про звичні повторювані події, процеси, явища. Це часове значення відоме у науковій літературі під назвою *теперішнього історичного*, різновидом якого є теперішній живописний [10, с. 245]. Часто вживання таких дієслівних форм виявляється тільки в широкому контексті, де наявна опозиція плану комунікації і плану інформації [2, с. 255]; крім того, у викладі уже яскраво вимальовується план минулого: *І говориє співучим та тоненьким, майже жіночим голосом: – Прокидаюся, а місяць через вікно прямісінько на мене дивиться* [4, т. 1, 1987, с. 257].

Теперішній історичний час створює так званий ефект присутності, актуалізуючи й унаочнюючи події минулого, такі форми суттєво пожвавлюють розповідь, увиразнюють її. Євген Гуцало дуже активно використовує теперішній історичний час у своїх творах для більш виразного й експресивного змалювання подій минулого: *Бувало, станеш і, ледь дихаючи, стоїш і наслухаєш, як живе ніч, як живе темрява* [5, т. 1, 1996, с. 26]; *А потім все припиняється. Негайно, зразу ж* [5, т. 1, 1996, с. 24].

Значно рідше форми теперішнього часу вживаються для позначення майбутніх подій, хоча перенесення з теперішнього в майбутнє логічно пояснюється: те, про що думається в теперішньому, цілком природно може переміститися на територію майбутнього [2]. Потреба у використанні теперішньо-майбутнього часу виникає тоді, коли хтось повідомляє про свої наміри, про дію, яка обов'язково відбудеться в близькому майбутньому: *Спасибі, дідуню, за все, їду. З усіма зустрілась, узяла матеріал, тепер маю квапитись до сусіднього колгоспу, там теж справи...* [4, т. 2, 1996, с. 289]; *– Ходили, ще підемо. То як? – Збираюся вже, їду* [4, т. 1, 1987, с. 79]. Теперішній час, ужитий із таким значенням, визначають як "близьке майбутнє", і зазначають, що здебільшого така форма трапляється в розмовному мовленні [9, с. 159]: *– Вже їду, – знову повторював хлопець і знову відчував дотик Надійчиних губів, – дівчина немов оддавала йому все своє тепло, всю ніжність* [5, т. 1, 1996, с. 209]. Марія Леонова таке вживання форм теперішнього часу, що виражають упевненість у здійсненні майбутньої дії, називає "теперішнім наміру, готовності" [7, с. 187]. Важливу роль у таких випадках відіграють часові детермінанти, які супроводжують форми теперішнього часу з подібною семантикою. В їх ролі звичайно виступають прислівники або прислівникові сполучення, які прив'язують дію до майбутнього, тобто безпосередньо визначають час дії (**скоро, завтра, незабаром**). Таким чином, безпосереднє, "генетичне" значення форми теперішнього часу нейтралізується: *Мовляв, скоро їде до Києва, подаватиме документи до університету, то хотів зайти перед від'їздом* [5, т. 1, 1996, с. 209]; *Я скоро однаково виїжджаю* [5, т. 1, 1996, с. 42]. Про виконання дії у майбутньому, крім обставинних лексем, свідчать також однорідні форми майбутнього часу (**скоро їде, подаватиме**). Найчастіше із значенням близького майбутнього функціонують дієслова руху, переміщення у просторі на зразок **їти, їхати, вирушати, виїжджати** тощо.

Дієслова теперішнього часу, вжиті в такому значенні, вносять елемент безпосередньої участі в дії слухача, оповідач ніби переносить його в майбутнє, самостійно моделюючи гіпотетичну ситуацію [1, с. 98].

Майбутній час – форма граматичної категорії часу дієслова, прямим значенням якої є віднесення дії або стану до часу, який настає після моменту мовлення [1, с. 224]. Форми майбутнього доконаного часу переважно виражають дії, що відбуваються після моменту мовлення. Однак, як свідчить наш фактичний матеріал, майбутній час виявляє здатність транспонуватися у сфери значень минулого і теперішнього. Так, майбутній час (доконаного виду) зрідка може передавати й такі дії, які відбуваються в момент мовлення, тобто набувати значення теперішнього часу: *Коли звіддалеки долине до твого слуху пісня, дівоча, приглушена й стихшена, коли в тій пісні ти почувеш голос серця, то з якою увагою прислухатимешся до того, як у голосі живе почуття, живе ніжність, бажання...* [5, т. 1, 1996, с. 226]; *Коли до неї додому придуть – зарадить, коли попросять у сусіднє село – теж прийде* [5, т. 1, 1987, с. 51]. Переносне значення форм майбутнього часу увиразнюється тоді, коли у реченні вони вживаються паралельно із формами теперішнього: *...повітря тремтить од ситого вдоволення, від спокою... і де-не-де забіліє поворозка бабиного літа, як щось несправжнє...* [5, т.1, 1996, с. 126]; *Баба, буває, ще не зоріє, постукає у вікно* [5, т. 1, 1987, с. 65].

Значно частіше майбутній час транспонується у сферу минулого: *Якось взимку прокинешся вранці і побачиш, як зацвітуть інеем дерева, обернуться на великі квіти і застигнуть в незрушній світанковій тиші* [5, т. 2, 1996, с. 455]; *Раніше завжди озиралась, пройде трохи – й оглядеться, а очі її при цьому спалахнуть, побільшають...* [5, т. 1, 1996, с. 187]. У таких випадках гіпотетична майбутня дія стає реальною минулою, тобто такою, що вже відбулася. Віднесеність дії до минулого впливає із загального значення контексту, посилюється прислівниками *якось взимку, навесні, раніше* тощо: *Тільки навесні візьмуться порати свій город, то неодмінно трохи обійстя вкопають* [5, т. 1, 1987, с. 45].

Майбутній розповіді, спогаду або майбутній повторюваної минулої дії, дозволяє узагальнити події минулого, розкрити в них типові деталі, часто кілька однотипних, нанизаних одна на одну: *Спідниця – довга, ... а що вже рясна – коли холодно, то сяде на траву, ноги обтушкує, ось уже й не мерзне* [5, т. 1, 1987, с. 30]; *А то намалює на піску коня, сяде на нього ... та й тільки закурило* [5, т. 1, 1996, с.109].

Майбутній раптовості у ролі минулого, що часто функціонує у поєднанні з препозитивною часткою *як*, передає короткочасну інтенсивну дію з визначеною кратністю: *Як підбіжить, як схопить мене... Насилу відбився... Ну й перелякався ж... – зізнався Гаврило* [5, т. 2, 1996, с. 317]; *А шпачки сидять по двоє на гіллі, обзиваються*

спроквола, а то зненацька якийсь із них як заспіває радісно, нестримно, гарно і вмовкне, й знову шпаки перемовляються спокійно... [5, т. 1, 1996, с. 230]. Такі випадки вживання форм майбутнього часу на позначення минулих дій, як правило, супроводжуються експресивно-емоційними оцінками, акцентом на раптовості, інтенсивності або повторюваності тих чи інших процесів, подій тощо.

Дієслова майбутнього часу доконаного виду, поєднуючись із частками **було**, **бувало**, позначають дії, регулярно повторювані в минулому, "надають повідомленням про минулі події виразної розповідної модальності" [2, с. 256].

Трапляється також майбутній позачасовий, або майбутній результативний. Як відомо, така форма найактивніше функціонує в прислів'ях та приказках, афоризмах, сентенціях, у висловлюваннях з узагальненим змістом, які досить часто використовує у своїх творах Євген Гуцало: *Наше від нашого не втече...* [4, т. 2, 1987, с. 153]; *Й серед гарної отари знайдеться погана вівця* [4, т. 1, 1987, с. 498].

Значення минулого часу окреслене найбільш чітко, тому що його форми виражають дію плану минулого, тобто уже відомого, знаного. Через те форми минулого часу не відзначаються активністю щодо вживання у переносному значенні, вони мають "найобмеженіший транспозиційний потенціал" [2, с. 256]. У творах Євгена Гуцала фіксуємо поодинокі випадки вживання минулого часу із значенням майбутнього результату: *А зараз побігла я в сільраду, потім у контору, повернусь увечері...* [5, т. 1, 1996, с. 305]; *...А хіба мені завжди бути рибакон? Десь проштрафлюся – й заgrimіло за мною* [4, т. 1, 1987, с. 286]. Найвиразнішими є випадки вживання минулого із значенням близького майбутнього – такі дієслова позначають гіпотетичну дію, яка ще не відбулася, але обов'язково відбудеться найближчим часом, тобто підкреслюється впевненість у здійсненні дії чи наміру: – *Ждіть, дідуню, ввечері, а я тим часом гайнула до своїх героїв!* [5, т. 1, 1996, с. 307]. Інна Піддубська доводить, що транспозиція минулого в площину майбутнього обмежується низкою факторів – лінгвістичними (ознака "доконаність", лексична семантика дієслів, вербальний, інтонаційний контекст), паралінгвістичними (ситуативний контекст) [8, с. 41]. Основою метафоричного переносу в цьому типі транспозиції виступає те, що з формами минулого доконаного, вжитими у вторинній функції, поєднуються займенники 1-ї особи. Очевидно, таке обмеження на вживання категорії особи пов'язане з характером цієї транспозиції, яка передбачає залежність відповідної майбутньої дії безпосередньо від волі мовця [6, с. 80].

Отже, транспозиція з більшою чи меншою продуктивністю охоплює усі часові форми дієслова у межах парадигми і реалізується у

контексті як результат переносу значення однієї граматичної форми в іншу. Під час цього процесу відбувається накладання граматичної семантики транспонованої часової форми на семантику контексту. Часові форми виявляють різну здатність до переносного вживання: найчастіше транспонуються форми теперішнього часу як у минулий, так і в майбутній, децю обмеженішою є транспозиція інших часових форм (майбутнього і минулого).

У результаті переносного вживання граматичних форм дієслова виникають контекстні морфологічні синоніми з яскравим емоційно-стилістичним забарвленням. Транспозиція часових форм залежить від ситуації, контексту; додатковими "темпоральними маркерами" часто слугують лексичні показники.

Таким чином, транспозиція часових форм є одним із продуктивних і виразних стилістичних засобів художнього мовлення Євгена Гуцала.

Література

1. Безпояско О. К. Граматика української мови: морфологія / О. К. Безпояско, К. Г. Городенська, В. М. Русанівський. – К. : Либідь, 1993.
2. Вихованець Іван. Теоретична морфологія української мови / Іван Вихованець, Катерина Городенська. – К. : Пульсари, 2004.
3. Власенко Л. Емоційно-експресивні засоби переносного вживання граматичних форм дієслова / Л. Власенко // Лінгвістика. – Вип.10. – Херсон, 2009. – С. 168–172.
4. Гуцало Є. Вибрані твори : у двох томах / Є. Гуцало. – К. : Рад. письменник, 1987.
Т. 1 : Повісті. – 1987. – 576 с.;
Т. 2 : Оповідання, повість. – 1987. – 528 с.
5. Гуцало Євген. Твори : в п'яти томах / Є. Гуцало. – К. : Дніпро, 1996.
Т. 1 : Оповідання, новели. – 1996. – 456 с.
6. Ермоленко С. С. Образные средства морфологии / С. С. Ермоленко. – К. : Наукова думка, 1987. – 113 с.
7. Леонова М. В. Сучасна українська літературна мова: морфологія / М. В. Леонова. – К. : Вища школа, 1983.
8. Піддубська Інна. Функціональна периферія дієслівних форм минулого часу / Інна Піддубська // Актуальні проблеми морфології. – Донецьк, 2009. – С. 38–43.
9. Пономарів О. Д. Стилістика сучасної української мови : підручник. – 3-тє вид. / О. Д. Пономарів. – Тернопіль : Богдан, 2000.
10. Русанівський В. М. Структура українського дієслова / В. М. Русанівський. – К. : Наукова думка, 1971.
11. Українська енциклопедія. – К. : Вид-во "Укр. енциклопедія", 2000.